

hajtattak mind végre. Dávid Ferenc *Rövid magyarázatok* című munkája megjelent, népszerű nyelven írt életrajza is. De egyháztörténelmünk, habár a szükséges előmunkálatok megtétettek, mai napig sincs megírva. A dévai imaház ügyében az 1913. évi főtanácsot megnyitó beszédében felhívja a hívek figyelmét az adakozásra, mert azt másképp megépíteni nem tudjuk, csak úgy, ha mindnyájan szívünkre vesszük a szép és nemes célt s azért „mindnyájan meghozzuk azt az áldozatot, mellyel kivétel nélkül tartozunk egyházunk megalapítójának, kinek nagy szelleme előtt 1910-ben más egyházak képviselői is meghajtották lobogójukat. Az E. K. T. ugyanekkor jelentette, hogy helyül megállapította a dévai várhegy oldalát s a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat szíves előzékenységből megnyertük a szükséges területet. A tervet Pákei Lajos készítette. A költség 60.000 K, melynek harmadát az angolok, harmadát az amerikaiak s harmadát mi adjuk össze. Az 1910. évi felemelő ünnepségeken ott a helyszínén már megkezdtek a külföldiek az adakozást. A párisi nemzetközi vallásügyi kongresszus vezetői is részt óhajtanak venni. Az adományozók neveit egy emlékkönyvbe írják s ott fogják őrizni az imaházban. A terv az, hogy az imaházat 1916-ban a Nemzetközi Vallásügyi Kongresszus tagjai jelenlétében nyissuk meg és adjuk át céljaira. Mint Genfben Kálvinnak, Viennaeben Servétnek, Firenzében Savonarolának, Prágában Husznak, Párisban Colignynak emeltek emlékművet, úgy akarunk mi is Déván Dávid Ferencnek.

A nemsokára kitört világháború e szép terv valósítását is megakadályozta.

8. FEJEZET.

Érintkezéseink az angol és amerikai unitáriusokkal.

(Pap- és tanárjelöltjeink és leányaink amerikai és angol ösztöndíjakon.)

Az angol, amerikai és magyar unitáriusok közötti érintkezés történetét a mult század első felében Jakab Elek⁷⁰, dr. Borbély⁷¹, az unitárius tanárképzés történetét dr. Gál Kelemen⁷² részletesen megírták. A kezdetben szórványos érintkezés 1858-tól kezdve mind sűrűbbé és rendszeresebbé lett. Ez évben Paget János angliai születésű, de itt letelepedett hitkonunk a brit és külföldi unitárius társulathoz intézett levelében elő-

⁷⁰ Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések a század első felében. K. M. 1890, 1891.

⁷¹ Simén Domokos és kora. K. M. 1926—1928.

⁷² A Kolozsvári Unitárius Kollégium története. I. 471—484

adván egyházunk állapotát s azt a veszélyt, mely az anyagiak hiánya miatt iskoláinkat fenyegeti, a társulatot arra bírta, hogy egyházunk segélyezésére gyűjtést indított s rövid idő alatt 13.414 frtolt küldött. 1858-ban Tagart Eduard angol papot Londonból Erdélybe küldötte, hogy a viszonyokat megismerje s a további anyagi és erkölcsi támogatás iránt véleményt mondjon. Vele jött leánya is. Meglátogatta Tordát. Hazatérő útjában, okt. 12-én, meghalt s tapasztalatairól jelentést nem tehetett. 1859-ben Steinthal manchesteri pap küldetett hasonló céllal Erdélybe. Ő már egész Székelykeresztúrig lement s szándéka volt az egész Székelyföldet bejárni, de a politikai viszonyok gyors hazatérésre indították. Midőn Londonba visszaérkezett, épen ott voltak Buzogány és Ferencz József akadémisták. Steinthal a közgyűlésen jelentést tett erdélyi útjáról s egyben azt az indítványt is tette, hogy a Manchester New College-be küldendő magyar unitárius ifjú számára alapítsanak évi 100 fontsterling ösztöndíjat. A közgyűlés az indítványt oly lelkesen fogadta, hogy kész lett volna mindjárt életbeléptetni s Buzogánynak és Ferencz Józsefnek fel is ajánlotta a szükséges összeget. De nem fogadhatták el, mert haza kellett sietniök, hogy szeptemberben elfoglalják tanári széküket. Az angolokkal való sűrűbb és rendszeresebb érintkezés azonban csak 1868 óta foly. Az *amerikaiakkal való kapcsolat ekkor kezdődött*. C. H. Dall, az amerikai unitárius társulat missziónáriusa Indiában Kalkuttában járván, visszatérő útját Magyarország felé vette s Kolozsvárt hosszabb ideig megállapodott és egyházunk állapotát tanulmányozta. 1868 május 10-én az E. K. Tanács (135. jk. p.) azt határozta, hogy célszerű lenne az amerikai hitrokonokkal való összeköttetés megkezdésére üdvözlő iratot intézni hozzájuk. Az üdvözlőre válaszuk már szept. 13-ára (297. jk. p.) megérkezett. Az E. K. Tanács válaszában hálás lélekkel köszöni a háromszázados zsinatra küldött üdvözlőt s nagy örömmel a testvéries kéznyújtást. Az angol testvérek képviselőjének jelenléte, a különböző vallásfelekezetek szerencsekívánása „amaz első pünkösdi szentlélekhez hasonló lelkesedéssel tölté el szívünket”. „Ez alkalommal örömmel győződünk meg a tiszta keresztény eszméknek előhaladott voltáról és azoknak a minden felekezetű műveltebb egyénekre, azok gondolkodására és érzelmeire gyakorolt befolyásáról, egyszóval a jézusi szabad eszmék gyors terjedéséről.” És hivatkoznak a bécsi új katolikusok első papjának, Forstner K. Ágostnak a püspökhöz írt levelére, amely az általunk képviselt elvek érvényrejutását mutatja. Ha anyagi helyzetünk engedné, sokat tehetnénk az unitárius eszméknek terjesztésére és állandósítására. Fontos volna a Channing s más jeles amerikai unitáriusok vallásos műveinek magyarra és németre való fordítása. Felmerült a héberre fordítás is, amit az E. K. T. nem tart szükségesnek,

mert itt minden zsidó tud magyarul vagy németül. Channing műveiből már többet lefordítottunk és kiadtunk a Keresztény Magvetőben. Ezek nagy érdeklődést ébresztettek mindenféle felekezetben. 6—700 dollárba kerülő 12 értekezés lefordítása „igen hatalmas rugó volna közös ügyünk előmozdítására“. „De más eszköz is van. Budapesten kellene egy unitárius templomot építeni hová mások is elmehessenek megismerni vallásunkat s levetkőzni az eddig ellene táplált vastag előítéleteket.“ Ez a legszebb gyümölcsöket teremné a szabad kereszténység ügyének.

A zsinatról a brit és külföldi unitárius társulatnak is küldöttek értesítést (387. jk. p.): „A magyar unitáriusoknak ez volt az első ilyenmű ünnepe s ez annál örvendetesebb volt, mert hazánk politikai viszonyai oly kedvező fordulatot vettek, melyek a jövőben szerencsésebb állást helyeznek nekünk is kilátásba.“ „Nevezetes és emlékezetes lesz ez az ünnepély egyházunk történetében azért is, mert ez volt első zsinati gyűlésünk, melyen jelen volt angol hitrokonaink küldöttje, Tayler, mint a brit és külföldi unitárius társulat képviselője.“ Értesítést küldenek (388. jk. p.) a Westringi unitárius missziótársulathoz is, melyben rámutatnak az utolsó 20 esztendő megsemmisítéssel fenyegető szenvedéseire, melynek nyomása alatt azonban, Istennek hála, megerősödünk, amit részben angol testvéreinknek köszönhetünk, kik nemcsak pénzzel segítettek, hanem 3 ifjat neveltettek is. Erre 1868 dec.-ében (416. jk. p.) az amerikaiak egy ládában könyveket küldenek s a Monthly Journalt. 1869 nov. 23-áról (423. jk. p.) Lowe Károly, az amerikai unitárius társulat titkára 500 dollárt küld a társulat által kiadott munkák lefordítására és kiadására. Midőn a közös ügyért hozott áldozatot hálásan megköszönik (dec. 23. 433. jk. p.), örvendező lélekkel írják, hogy más felekezetűek minden irányból tudakozódnak vallásos irataink, könyveink iránt s kilátásunk van, hogy maholnap Magyarhonban is keletkeznek unitárius egyházközségek. Ily körülmények között a konzisztórium az önök ajánlatát a legszebb karácsonyi ajándéknak tekinti, „mert ez képesekké teszen minket nevezetes fordulatot idézni elé honfiaink vallásos nézeteiben“. 1870 elején (jan. 28-án 64. jk. p.) 998 frt 60 krt küldtek amerikai írók műveinek magyar kiadására. Március 30-án (115. jk. p.) meghatározzák Channing műveinek lefordítását s az ügy intézésével Krizát, Ferencz Józsefet és Simént bizzák meg. A nagyobb körben való elterjesztés céljából oly műveit választották ki, „melyek egyetemes társadalmi, nevelési, filozófiai és emberségi szempontokból biztos befolyást eszközöljenek társadalmunk minden osztályára“. Ilyen előzmények után, 1871 elején, megjelent Channing művei fordításából az I., 1872 elején a II., 1873 elején a III. és végén a IV. kötet. 1873 júniusában (230. jk. p.) az E. K. T. útasításul adja a vezetőségnek, hogy

amerikai hitrokonainkkal a hitrokoni összeköttetést fenntartani és szorosabbra fűzni igyekezzék. A IV. kötet megjelenése után (1874 jan. 11-én 3. jk. p.) az angolokat üdvözölve írják: *elveink s nézeteink mind jobban terjednek*, mire mindenesetre nagy befolyással van az Önökkel s amerikai hitrokonainkkal való összeköttetésünk. „Különösen az 1873. év korszakot alkot egyházunk életében.” Mert három nagy nemzet fiaihoz volt szerencsénk, kiknek látogatása új erőt és lelkesedést adott szent vallásunk terjesztésére. Első volt az Önök képviselője, ki létrehozta amaz örökre emlékezetes pesti konferenciát. Franciaország szabadelvű fia Coquerel is meglátogatott s kedves emlékeket hagyott itt és vitt el magával. Morison pedig beutazta eklézsiáinkat. Millet New-Yorkból és Maynard Bostonból a bécsi kiállításról lejöve, szintén meglátogattak. Az amerikaiaknak a második 500 dollár segély küldése alkalmával irt köszönetükben (1874. 4. jk. p.) hangsúlyozzák azt a nemes eredményt, melyet Channing művei hazánkban előidéztek: *mind általánosabb lesz és nagyobb tért foglal el a tiszta kereszténység s ez által az unitárizmus.*“

1873-ban Fretwell János, több nagy kereskedőház ügynöke, a bécsi világkiállításról Kolozsvárra jött. Arra a szerencsés gondolatra jött, hogy jó lenne angol, amerikai és magyar unitáriusoknak találkozást rendezni Budapesten. Jún. 14-re Hale Edward bostoni pap és Southwirth Emma író nő Budapestre jöttek. Kolozsvárról Simén és Kovács János, mint az E. K. T. küldöttei mentek fel. Jún. 15-én Hajós János gondnok vezetése mellett több budapesti hívünk részvételével értekezletet tartottak, melyen egyházunk szükségait s a támogatás módját a következő pontokba foglalták:

1. Gimnáziumaink s a theológia megerősítése néhány új tanári állás szervezésével s a mostani tanárok fizetésének emelésével.

2. Egy irodalmi alap létrehozása.

3. Budapesten egy eklézsia alapítása és templom építése.⁷³

Fretwell nemsokára Amerikába utazván, ott mozgalmat indított a kolozsvári főiskolánál a Channing és Priestley nevére két tanári széket állítani fel az amerikaiak segélyével. E törekvésében Hale is támogatta. Hozzájuk csatlakozott egy Morison nevű ifjú amerikai, aki 1873-ban Kolozsvárra jött s Kovács Jánossal az egész Székelyföldet beutazta. E férfiak fáradozása folytán főiskolánk a két tanári szék címen 1874-ben 139, 1875-ben 163, 1876-ban 199, 1877-ben 147 fontsterling segélyben részesült. 1875-ben Fretwell a Channing tanári széket 10 évre biztosította egy lelkes amerikai nő, Richmond Anna által, aki

⁷³ Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozása Budapesten 1873 jún. 14—16-án. K. M., 1873. 262—280.

e célra 5000 dollárt tett le egy amerikai bankba oly módon, hogy abból 500 dollár évenként egyházunknak kifizetessék. A család 1882-ben ez alapítványt kiegészítette 10.000 dollárra s az egész összeget befizették a közpénztárba, úgy, hogy egy tanári szék tisztán ez alapból tartatott fenn. Fretwell keresztúri iskolánk építésére is jelentékeny összegeket gyűjtött (2375 frtot). Fretwell látogatását 1875-ben, majd 1877-ben megismételte.

Az 1879. évi keresztúri zsinaton jelen volt Gordon Sándor és Chalmers András. Utóbbi kolozsvári templomunkban prédikált is németül. Gordon pedig hazamenő útjában megnézte a dévai várromot. 1881-ben Allen Henrik, a cambridgei Harvard-egyetem, 1884-ben Bixby Jakab, a meadvillei unitárius hittani intézet filozófia-tanára jöttek Kolozsvárra. Mindketten sokat tettek az amerikai unitáriusok rokonszenvének megnyerésére. 1885-ben a Richmond-család tagjaiból R. Karolina, az alapító lánya, Baden Ednuh és R. Knight látogattak meg. 1886-ban, épen a főtanács idejében érkezett Lawrence C. Jakab, Vilmos és Janka testvéreivel. Ezóta küldik könyvtárunknak a Christian Life-ot. 1887-ben a torockói híveket ért nagy tűzvész alkalmával a károsultaknak nagyobb összeget küldtek.

1894-ben Bardows Sámuel bostoni lelkész, 1895-ben Williams H. Lyon bostoni lelkész, 1896-ban Williams Theodor new-yorki lelkész és neje, 1899-ben Von Ness Tamás bostoni lelkész látogattak meg.

Mi a gyakori látogatásokat és áldozatokat csak ritkán vizsgonozhattuk. Az áldozatokat vagy segélyt nem is várják tőlünk. Nincsenek rászorulva. Csupán egyszer, 1886-ban gyűjtött a püspök a londoni Essex Hall építésére 100 fontsterlinget, amit a társaság meglepetéssel, de szívesen fogadott. Évi közgyűléseikre 1871-ben Brassait, 1875-ben Jakab Eleket és Gyergyait Londonba, 1882-ben Kovács Jánost Amerikába küldötte ki az egyház Allen sürgetésére az unitárius és más szabadelvű egyházaknak Saratogában tartott nemzeti értekezletére. Kovács félévig volt künn; bejárta az unitáriusok főbb helyeit, több helyen felolvasásokat tartott egyházunkról. Gyűjtést rendeztek a két tanári székre s ekkor egészített ki a Richmond-alap 10.000 dollárra. A Manchester New College-nek Oxfordba áthelyezése ünnepére 1892-ben Csifó, 1897-ben Sheffieldben tartott unitárius konferenciára Boros, Ürmösy Jenő és ifj. Ferencz József küldettek ki.

Amint látjuk, Ferenc József ezt a Kriza által megindított meleg hittestvéri viszonyt tovább ápolta s amikor csak tehette, nemcsak egyházi, hanem hazafias jelentőségét is kihangsúlyozta. Már 1873-ban a főtanácsról szóló értesítésében (Magyar Polgár, 1873. 271—272. sz.) ezt mondja: „E viszony, mely általában nemzeti szempontból is már hasznos szolgálatokat tett hazánkunk azon ismertetések által, melyeket angol és amerikai

unitáriusok közöltek, az unitárius egyházra nézve kiszámíthatatlan nagy beccsel bír, mert az *önbizalmat neveli, csekély számunknak erkölcsi súlyt ad.*“ Egész püspöksége alatt állandóan kiváló gondja volt e kapcsolat ápolására, melynek nemcsak nagy és felbecsülhetetlen erkölcsi és anyagi értékét, hanem hazafiui jelentőségét is ismételten hangsúlyozta. Püspöki évi jelentéseiben külön pontot szentel ismertetésének s láthatóan különös öröme telik benne, hogy erről szólhat. Kezdetben, míg a közigazgatás mindig nehezebbé és bokrosabbá váló teendője lehetetlenné nem teszi, a velök való levelezést maga végzi. (K. M., 1877. 289.) Az 1877. évi főtanács (K. M., 1877. 311.) örömmel győződött meg az angolok meleg érdeklődéséről és szives jóindulatukról. És levelet intézett hozzájuk s megbízta az E. K. T.-ot, hogy a szivélyes viszonyt és kölcsönös érinkezést esetről-esetre fenntartani igyekezzék.

Az 1879. évi keresztúri zsinaton a közigazgatási és tanügyi jelentés azt mondja (K. M., 1879. 311.), hogy a Richmond Annával való „szellemi összeköttetésnek levelezés általi fenntartását“ a püspök úr sziveskedett magára vállalni. A zsinaton való megjelenésük által (K. M., 1879. 291—348.) „a mai nap ütött feltörhetetlen pecsétet arra a szent frigyre, mely sziveinket az egyedül önmagától való Isten hitében szent fia, az Úr Jézus Krisztus által összeköti“. „Mi nagyon becsüljük angol és amerikai hitkonainkkal való atyafiságos viszonyunkat, erkölcsi szolidaritásunkat s annak időről időre szilárdabbá tétele lelünk forró vágya és óhaja volt s marad mindig.“ Az 1881. évi főtanácson résztvett Allent meleg szeretettel üdvözölte, rámutatva arra, hogy miként Parker és Channing a rabszolgaság megszüntetésében oly felséges missziót teljesítettek, mi is befolyunk arra, hogy „a testnél még gonoszabb, a szellemi rabszolgaság alól felszabadítsuk az igazság iránt fogékony lelkeket“. Az 1882. évi főtanács, habár jelentékeny terhet ró a közpénztárra, mégis erkölcsi és tisztességbeli kötelességének tartotta az amerikaiak sok szivességét viszonzni s ezért Kovács Jánost kiküldötte az amerikai unitárius társulat közgyűlésére. A következő évi főtanács nagy örömmel vette tudomásul, hogy Kovács János 6 hónapi távollét után hazajött. „Vallásközönségünk történelmében páratlan, következményeiben minden tekintetben kiváló esemény“. A következmény a Richmond-alap 1000 dollárra való kiegészítése volt. Az élvezett anyagi támogatást mi is viszonztuk — persze nagyon szerény keretek között — mikor 1886-ban az angol unitáriusok Londonban egy központi helyiséget rendeztek be maguknak az Essex Street-ben (innen neve Essex Hall), melynek költségeit közadakozás útján szerezték össze. A püspök felhívást küldött az eklézsiákhoz s a begyűlt 1300 frt 10 krt elküldötte. Az 1891. évi torockói zsinati jelentésében, miután budapesti eklézsiánkat

jelentékeny segélyben részesítették, a múlt évi levelezésekről mondja: „Legyen áldott az a gondolat, mely ezt az összekötést létrehozta s legyünk azon, hogy azt minél szorosabbra fűzzük a jövőben is. Részemről erre mindent megteszek s úgy az angol, mint az amerikai unitárius társulat titkárával folytonos levelezésben állok részint elnökileg, részint az E. K. T. útján“. Az 1893. évi főtanácsi jelentésében mondja: „Bármily csekély jelentőségűnek tartassanak is ezek a mi érintkezéseink angol testvéreinkkel, azoknak eléggé nem méltányolható erkölcsi haszna van nemcsak reánk unitáriusokra, hanem *hazánkra és nemzetünkre nézve is*“. Az amerikai unitárius társulat 1894-ben könyvtárunknak egy nagybecsű könyvgyűjteményt küldött. Jelentésében elmondja, hogy Amerikába hívták konferenciájukon istentisztelet tartására, mert mi tőrés-tagadás, úgy angol, mint amerikai testvéreink minden áron egy eleven unitárius püspököt szeretnének már maguk között látni“. A maga részéről meg van győződve, hogy egy ilyen látogatás nem is maradna a legjobb következmények nélkül s még jobban összeforrasztaná szíveinket. De kimentette magát gyengélkedő egészségével s azzal, hogy az angolban nem jártas annyira, hogy szónokolhatna. 1901 márciusában megint hívták, csábították. Bármennyire szeretett volna, nem ment, mert nem érdemes egy pohárköszöntőért, hogy őt ünnepeljék“. Az 1895. évi bölöni zsinaton jelen volt Williams H. Lyon amerikai kiküldött. A püspök üdvözlésében hivatkozott arra, hogy itt született Bölöni Farkas Sándor, épen 100 évvel ezelőtt, az első szem abban az aranyláncban, amely az amerikai és magyar unitáriusokat hovatovább mind szerveesebben fűzi össze“. Lyon meghatottan mondott köszönetet a figyelemért, melyet szeretne Kossuth anyanyelvén megköszönni. Felhozta, hogy sokan jegyezték meg, hogy arcvonása magyaros. Ő érzi, hogy szívében is megvan az az érzelem, melyet arca mutat. Beszédjét e magyar szavakkal fejezte be: Éljenek a magyar unitárius vallásközönség tagjai! Isten áldja meg! 1896-ban indítványára Budapesten nemzetközi konferenciát tartottak, melyen 14 külföldi vett részt. A budapestiek eleinte nem nagyon rokonszenveztek a dologgal, aránylag kevesen is vettek részt. Ő úgy ítéli meg, hogy angol és amerikai testvéreinkben az irántunk való rokonszenvet fokozták és hazánk és nemzetünk iránt is a tiszteletet és nagybecsülést felébresztették s így hazafias kötelességet is teljesítettek“. Innen az angolok közül többen lejöttek Kolozsvárra és több gyülekezetünket meglátogatták. 1900-ban az ő indítványára Borost küldték ki az Amerikai Unitárius Társulat megalapításának 75. évfordulója május 25-iki jubiláris ünnepélyére. Őt is hívták, sőt az egész útiköltséget felajánlották. E kiküldetésről elmélkedve, főtanácsi jelentésében két tanulságot von le: Egyik

az, hogy ápoljuk angol és amerikai hitrokonainkkal az összeköttetést, melynek kétszeres becse van ránk s büszkén mutathatunk rá nemcsak pusztán felekezeti, hanem hazafias szempontból is. A másik az, hogy hittestvéreinktől példát véve hitelveink terjesztésében, egyházunk felvirágoztatásában nekünk is munkásoknak kell lennünk. Az új kollégium megnyitására sokan készültek, de nem jöhettek el. De aug. 23-án egy 31 tagból álló társaság érkezett Angliából. Boros eljük ment Budapestig. Arad, Déva, Vajdahunyad, Torockó, tordaaranyosköri eklézsiák meglátogatása után szept. 5-én érkeztek Kolozsvárra, 8-án a mi istentiszteletünk után külön istentiszteletet tartottak, megnézték a kollégiumot. Jól esett különösen azt hallaniok, hogy az állam is segített felépítésében. Tagart kisasszony kezdeményezésére, hogy látogatásuk emléke fennmaradjon, gyűjtést rendeztek a theológián egy új tanszék felállításának költségeire. „Nagybecsű ez a látogatás, mondja a püspök, elsősorban egyházunkra, mert már az a tény, hogy egy nagy és mivelt nemzet fiai és leányai messze hazájukból tömegesen felkerestek, hogy irántunk való rokonszenvüknek ezzel is kifejezést adjanak, nem lélekemelő-e reánk, akiket vallásunkért sokan még most sem szívelhetnek“. De nagybecsűnek tartja e látogatást nemzetünkre nézve is, „mert külföldön nem egy helyen nemzetileg sem vagyunk méltányolva“. 1905 szeptemberében Barrows és az unitárius társulat titkára St. John K. nejeikkel látogattak meg. Jelen voltak a theológia évnyitó ünnepélyén, hol a püspök üdvözölte őket, „Örvend, hogy bemutathatja növendékeinknek, mert így a Channing, Parker, Emerson, Eliot és Clarke iránti tiszteletük és érdeklődésük öntudatossá lesz és fokozódni fog“. A titkár szónoki hévvel és hitelveink jövőjébe vetett nagy optimizmussal válaszolt. Látogatásuk eredménye az volt, hogy az amerikai unitárius társulat sok becses könyvet küldött könyvtárunknak. 1905-ben merült fel először az a gondolat, hogy *egy papnövendéket Amerikába küldhetnénk ki*. Az ügyben végzett levelezés után György János, aki 1903-tól az Oxfordi Manchester College-ban tanult, átment a *Meadville Theological Schoolba* (Pennsylvania) s onnan 1906-ban a Harvard-egyetem theológiai fakultására, ahol doktori vizsgálatot tett. A püspök szerint „összeköttetésünknek egy újabb láncszeme“.

Magyar leányok a Channing House-ban. 1892-ben indult meg az a kapcsolat a leányokra nézve, ami 1860-tól kezdve megvolt a theológusokra nézve. Az 1892. évi főtanácson jelenti a püspök, hogy Sharpe kisasszony, egy angol leánynevelő-intézet igazgatónője, hajlandó egy magyar unitárius leányt intézetébe ösztöndíjjal elfogadni. A következő évi főtanácson meleg hangon mondja: „Jelentésemben alig foglalkozom valamivel szívesebben, mint azzal, ami angol és amerikai testvé-

reinkkel való viszonyunkra vonatkozik. Ez a viszony most már nemcsak ifjaink, hanem leányaink által is mind melegebbé válik". 1894-ben állandósították a segélyt egy unitárius leány ottani tanulására. 1905 jan. 30.-án Sharpe Emilia 2839 fontsterling 17 shilling és 2 peny — a mi pénzünk szerint mintegy 6800 K — alapítványt tett egy magyar unitárius leány részére. Az alapítólevél szerint évenként 10 fontsterling szünidei ellátására fordítandó. Ha valamely évben nincs tanuló s nem használhatják fel, a jövedelem egy második ösztöndíj létesítésére fordítandó. Mikor a püspök ezt bejelenti a legnagyobb elismerés hangján, így sóhajtott fel: „Istenem, mily meleg szív doboghat ez úrnőben az unitárius vallásért!” (főt. jkv. 60—63. l.). 1909-ben nem volt künn leányunk. Az ellenőrző bizottság ugyanis az intézet szabályzatában úgy írta elő, hogy a kiküldendő leány 18—20 évesnél idősebb nem lehet. A szülők ilyen korban nem szívesen engedik ki leányaikat. A püspök megpróbált mindent, hogy ezen változtassanak, de nem sikerült. Így nehezebb lesz leányaink részére igénybevenni az alapítványt.

Ez ösztöndíjan következő leányok voltak a Channing House-ban:

Buzogány Mária, férj. Korcsmárosné	1892—1893
Fangh Erzsébet	1893—1894
Telkes Szilvia	1895—1896
Kovács Irén	1897—1898
Boér Lenke	1901—1903
Kilyéni Erzsébet, férj. Bakóczyné	1904—1905
Zsakó Lenke	1904—1906
Pákey Márta	1905—1906
Pünkösti Mária	1906—1907
Boros Irén, férj. Puksa Endréné	1907—1908
Jéger Gizi	1910—1912
Tompa Márta, f. dr. Enyedi Róbertné	1912—1914
Boros Rózsika, férj. Veress Jenőné	1913—1914

A háború után:

Dr. Deák Margit	1920—1921
Sámi Magda	1920—1923
Bácsi Mária	1922—1924
Br. Diószeghy Erzsébet	1925—1927
Pálffi Rózsika	1929—1931
Kaáli Nagy Magda	1935—

1911-ben (főt. jkv. 41—45.) ugyanaz a Sharpe Emilia az *Unitarian Home Missionary College*-hoz évi 110 font sterling alapítványt tett egy *lelkészi pályára készülő magyar unitárius ifjú részére*, hogy mint Oxfordba, úgy Manchesterbe is küldhessünk egy ifjut. A szabályzat a püspök hozzájárulásával készült. A főtanács mély meggyőződéssel fogadta az alapítványt,

mert tudja, „hogy az alapítvány tevőjét a mi egyszerű unitárius vallásunk és a tudomány iránti nagy lelkesedés vezeti“. Mert ezzel emelni akarja lelkészeink tudományos készültségét, de egyszersmind hatni igyekszik mindenkire, hogy a vallásért áldozatra buzduljanak. A theológiai intézetet javaslattételre hívta fel az ösztöndíj felhasználására nézve. Az 1913/14. évi Ertesítőben olvassuk, hogy abban az évben nem élvezte senki, a jövő évre Sigmond József nyerte meg, de a háború kitörése miatt nem vehette igénybe.

A külföldi hitrokonokkal való kapcsolat fenntartásának egyik módja az Amerikában alakult unitárius s más szabadelvű hittudósok nemzetközi konferenciáján való részvételünk. Az amerikai unitárius társulat 1900 május 25-én fennállásának 75-ik évfordulóját ünnepelte Bostonban. Itt született meg az a gondolat, hogy jó volna e találkozást rendszeresíteni. Az ez ügyben kiküldött bizottság javaslatára megalakult: *Az unitárius s más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsa*. Ez a tanács első ülését 1901 május végén Londonban tartotta. Részünkről Józán Miklós vett részt. A gyűlés felolvasásait kiadták. Ezekből egy néhányat kiválasztva, a püspök kezdeményezésére magyarra fordították és kiadták: *Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. század kezdetén c.* Kolozsvár, 1902. Ennek előszavában mondja a püspök: „Nem mondom, hogy mi mind aláírjuk s föltétlenül magunkévá tesszük e felolvasásokban foglaltakat. De a gondolatszabadság szólás-szabadság nélkül szárnyaszegett madár. Aztán a Nemzetközi Tanács nem is kötelező hitcikkek formálására, hanem vallásos eszmék tisztázására s azoknak egyesítésére alakult, akik e munkában fáradoznak. S hogy ez a mi angol és amerikai hitsorsosaink zászlója alatt történhetett meg, oly szép bizonyítéka az unitarizmus felekezetiellen irányának s épen ezért egyesítő erejének, hogy efeletti örömeinket nem titkolhatjuk el“. Az előszót így végzi: Mégis mozog a föld! Az 1902. évi főtanácson előterjesztett jelentésében a könyv megjelenéséről: „Nekünk némi elégtételül szolgálhat, hogy a míg velünk hazánkban protestáns testvéreink irodalmi célokra sem kívánnak kezet szorítani, a külföld kiváló hírnevű protestáns hittudósai az unitárius zászló alá seregelve, emelik fel szavukat a sötétség ellen a vallásos szabadgondolkozás érdekében. Sőt nem egy közülök teljesen azonosítja magát a mi vallásos gondolkozásunkkal és hitnézetünkkel“. A Prot. Szemle szerint érdekes és tanulságos könyv, mely sok jó gondolatot közöl és ébreszt; lefordításával az unitárius lelkészek és tanárok jó munkát végeztek s ha nem is ért mindenben egyet e munkával, de készséggel elismeri, hogy hasznos és olvasásra érdemes könyv, melyet még az irány ellenesei is haszonnal olvasgathatnak. 1903-ban az amszterdami gyűlésen szintén Józán vett részt

tőlünk. Az 1904. évi jelentésében a püspök azt mondja, hogy a Nemzetközi Tanács teljes mértékben megérdemli támogatásunkat, mert angol és amerikai testvéreink kiváló helyet foglalnak el abban s ezzel alkalmuk nyílik arra, hogy az unitarizmusnak szélesebb medret vágjanak és ismertebbé tegyék. Az itt elhangzott beszédek *Vallás és szabadság* c. adta ki magyar fordításban. A felolvasásokat az idők jelének mondja, melyek kétségtelenül mutatják, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozásnak minden országban vannak hívei és kiváló képviselői. Még Indiából, Új Zélandból és Ausztráliából is voltak képviselők. A harmadik gyűlés Genfben volt 1905-ben. Az itt tartott felolvasások és beszédek *Vallás, hit és szabadság* c. Kolozsvár, 1907. jelentek meg. Reánk nézve különös jelentőségűvé teszi a gyűlést a hely. „Kálvin egykori városában, Genfben, ha nem is épen unitárius, de mindenesetre unitáriusokkal közös gyűlés, ev. és református istentisztelet mellett unitárius istentisztelet! Ki hitte volna ezt lehetségesnek csak egy néhány évtizeddel ezelőtt is! Ki hitte volna, hogyha valahol egy unitárius ember Genfbe megy, ott épen a Kálvin követői által Servétnek emelt emlékoszlopot fog találni! Az unitáriusok nevében Tagart és Barrows meg is koszorúzták. „Mily fordulata ez az időknek! S mily változásokat eredményezhetnek még a vallásos gondolkozásban a Nemzetközi Tanács felolvasásai! Valóban szerencséseknek mondhatjuk magunkat, hogy e kort megértük s több reménnyel tekinthetünk egyházunkat illetőleg a jövő elébe, mint valaha“. Az 1907. évi zsinaton jelenti, hogy a tanács gyűlésére Józán fog menni Bostonba, ki nem egy hírneves tudóssal fog találkozni, miáltal egyházunk is szélesebb körben lesz ismertté, aztán több amerikai egyházköztséget is meg fog látogatni s esetleg *kivándorolt híveink* egyik vagy másik csoportját is. A tanács ötödik közgyűlése Berlinben volt, hol tőlünk Boros és Józán vettek részt. Angol és amerikai hitsorsosaink közül sokan voltak itt, ami befolyással volt arra, hogy a Dávid Ferenc emlékszínatra oly szép számmal, 97-en jöttek el „Nagyobb és fényesebb sikerű ünnepélye ennél egyházunknak nem volt s egyhamar bizonyára nem is fog lenni“. Délben a kollégium udvarán 400 teritékes ebéd volt. Azután Dévára utaztak a Dávid Ferenc-emléktábla leleplezésére. A dévai ünnepélyen résztvettek adományokat gyűjtöttek egy Déván építendő templom költségeire. Sharpe Emilia úrnő pedig Manchesterben az Unitarian Home Missionary College-hoz évi 110 font sterling alapítványt tett egy papnövendék költségeinek fedezésére.

Ezt a meleg és szeretetteljes hittestvéri viszonyt a világháború megszakította. De a háború befejeztével még nagyobb szeretettel kezdődött. Miként az abszolutizmus idejében ők voltak azok, akik egyházi állapotaink tanulmányozására Stein-

thalt Erdélybe küldötték, úgy a világháború után is ők voltak azok, akik könnyeinket először letörölték és szeretettel megsimogatták fájó szíveinket. 1919 október 20-án érkezett hozzánk *Drummond* londoni lelkész meglátogatásunkra. Megnézte a kollégiumot, bement egy leckeórára. Elvittük a református és katolikus püspökhöz. Mindent feljegyzett s ígérte, hogy otthon elmondja azokat, amiket itt látott és tapasztalt. Október 26-án templomban volt, mely a lapok híradása folytán zsúfolásig megtelt. Október 28-án indult haza Budapest felé. Örökre felejthetetlen marad reánk nézve a háború alatt megszakadt érintkezésnek e megújulása. November 20-án kaptuk *Wendte* Károly levelét Amerikából, mely az ott megindult segélygyűjtésről számolt be. 1920 ápr. 15-én érkezett *Sidney B. Snow*, majd *Metcalf* és *Witte*, mint az amerikai unitárius társulat küldöttei, hogy helyzetünkről saját szemekkel meggyőződjenek. Snow ápr. 21-én az E. K. T. ülésén is résztvett. 25-én istentisztelet volt. Annyian voltak, hogy a templom piacára is székeket kellett tenni. A püspök üdvözölte. Szép és örökre emlékezetes napja ez egyházunknak, de az egész városnak, illetőleg a más felekezeteknek is, akik talán még nagyobb számmal vettek részt az istentiszteleten, mint a miénkek és nem tudták eléggé dicsérni a mi összeköttetésünket az angol és amerikai unitáriusokkal. Április 28-án Gálfi Lőrincsel Torrára mentek, onnan Dévára, itt megnézték az összerombolt emléktáblát, egy-egy darabot magukhoz véve abból. Megjárták Abrudbányát, Verespatakot, Torockót, Csegezt, Kolozst, Szóvátot. Május 4–12-ig Kolozsvárt voltak s megkészítették a tervet a segélyül hozott 14.000 dollár kiosztására. Kezdetben az volt a gondolatuk, hogy azt ők maguk osztják ki az egyházközségekben, amint azokat meglátogatják. De felvilágosítás után meggyőződtek arról, hogy az lehetetlen s beleegyeztek, hogy az egyház ossza ki, de elkészített terv alapján. Felmerült a gondolat, hogy ebből a 2 millió K-t meghaladó összegből a kollégium helyreállítására költött több százezer K-t vonjuk le, minthogy ezt az egyháznak kölcsön kellett venni. De ezt nem fogadták el, azt mondván, hogy ez az összeg tisztán személyek segélyezésére fordítandó, hogy a mostani nehéz viszonyok között megélhessenek. Így sok gonddal és utánjárással elkészült a kiosztási terv, melyet elfogadtak. A pénz csekkekben és hitellevelekben volt. Beváltása (à 160 K.) sok bajjal járt. Május 12-én Csifóval indultak második körútjukra. Bejárták Dícső-szentmártont, Dombót, Adámost, Sároost, Haranglábót, Dézs-falvát, Széplakot, Marosvásárhelyt. Innen a marosköri összes eklézsiákat, utoljára Csókfalvát, honnan a keresztúri körbe mentek. Pünköszt első napján Keresztúrt voltak, hol külön vettek úrvacsorát. A bort két amerikai lelkész adta híveinknek, ami nagyon jó hatással volt. Meg is választották őket tiszte-

letbeli lelkészeknek. A gimnázium hangversenyt rendezett tiszteletükre. A kör minden gyülekezetét meglátogatták. Martonosba későn érkezvén, lámpásokkal mentek templomba. Május 30-án a tornateremben tiszteletükre vacsorát rendeztek. Június 1—2-án Gálfival a tordaaranyosi kör hét gyülekezetét látogatta meg Snow. Június 5-én Snow és Witte Csifóval Udvarhelyre mentek s onnan látogatták meg a köri eklézsiákat. Innen Sepsiszentgyörgyre, honnan a háromszéki és felsőfehéri eklézsiákat járták be. Június 19-én érkeztek vissza Kolozsvárra. Június 27-én istentisztelet keretében búcsúztak el s úrvacsorát vettek. A templom most is zsúfolásig megtelt, más vallásúak is sokan voltak. A református püspök is ott volt. Június 28-án Bukarestbe mentek. Innen visszajöve július 7-én indultak vissza Budapest felé. „Látogatásuk s itt végzett munkásságuk egyháztörténetünk évkönyvébe aranybetűkkel lesz felírva“, mondja a püspök.

Augusztus 7-én *Metcalf* bostoni lelkész újból Kolozsvárra jött, magával hozván az amerikaiak újabb segélyét. Az 1920. évi főtanács jegyzőkönyve szerint kiadatott személyi segélyekre 1,184.900 K., különböző alapokba 961.134 K.: aztán egy 500 dolláros csekk és 10.000 lej. Ezenkívül vásároltak 8002'32 m. vásznat 709.182'65 K. értékben, mi lelkészek, kántorok, tanárok, központi tisztviselők és családtagjaik, nyugalmazott lelkészek és özvegyek között osztatott szét.

Az 1921. évi főtanács felhívta az E. K. T.-ot, hogy főként angol és amerikai unitárius testvéreinkkel, de a világon másutt levő unitáriusokkal is szoros szervezkedésbe lépve tárgyalja, állapítsa meg jövőendő szerves együttműködésünknek intézményes lehetőségeit, az egyházi alkotmányszervezet reformjánál legyen erre a szempontra is figyelemmel s az eredményről a jövő évi főtanácsnak tegyen jelentést. 1921. évi (okt. 30—31.) főtanácson a püspöki jelentésnek „legszebb részlete az, melyben e nagybecsű összeköttetésről van szó, amely reánk erkölcsileg és anyagilag megbecsülhetetlen. Közelebbről megváltották a budapesti házat, úgy, hogy ma már a templommal együtt az egyházközség tehermentes tulajdona, ami különben csak 10 év múlva lett volna.

1922 jul. 20-án érkeztek *Cornish*, *Perkins* és dr. *Speight* amerikai és dr. *Redforn* angol kiküldöttek látogatásunkra Bukaresten keresztül, hová Boros küldetett eléjük. Mintegy 50 eklézsiánkat látogatták meg. *Speight*, a bostoni Kings Chapel papja, amely a kolozsvári egyházközség testvére, egy vasárnap prédikált is nálunk. Beható tárgyalások voltak egyházi és iskolai ügyeinkről s általában az új államban való helyzetünkről, melyre római kath. és református testvéreink is meg voltak hívva s részt is vettek. Aug. 2-án a kollégium tornatermében társas vacsora volt tiszteletükre, melyen a reformátusok és katolikusok részéről is többen vettek részt.

1924 jún. 25-én érkeztek *Cornish* Amerikából, dr. *Hurne* Arthur leicesteri lelkész Angliából és 2 ref., illetőleg presbiteriánus lelkész: *Beech* és *Scheffer*, mint egy felekezeti bizottság tagjai azzal a céllal, hogy a kisebbségek ügyét Erdélyben figyelemmel kísérik és tanulmányozzák. Meglátogatták a keresztúri, homoródszentpáli, nagyajtai, dicsőszentmártoni eklézsiákat. A hallott panaszokat, sérelmeket feljegyezték. Jul. 4-én összegyűltek tanácstermünkbe. Ott voltak a reformátusok is a püspökkel együtt, a katolikusok részéről Jósika főgondnok, a lutheránusok részéről br. Mansberg. *Cornish* kifejezte, hogy szeretné, ha minden felekezet egyháziak által is képviselve lenne. Távira toztak Majláthnak és Teutschnak. Jul. 7-én kiegészített a gyűlés. Majláth képviseletében Balázs András, a lutheránus dr. Walbaum Friedrich, a magyar luth. képviselőiként Ambrózy és Frint főesperes, a csanádi r. kath. püspök képviseletében Ferdi Mátyás, a szatmári kath. püspök helyett dr. Kovács Gyula kanonok vettek részt. „Soha komolyabb tanácskozás a mi sérelmeink felett nem volt”, mondja a püspök. Aztán Bukarestbe mentek, hogy ott előadják kapott értesüléseiket. *Cornish* gyengélkedése miatt itt maradt. Ez alatt megbeszélték a szeretetadomány felhasználási módozatait, a budapesti misszióház dolgát. Megállapodtak abban, hogy oda októberre feltétlenül egy ember kell, aki tisztán csak ezt az ügyet szolgálja. Jul. 8-án indult vissza Budapest felé. Ugyanazon vonaton érkezett Majláth Kolozsvárra. Ferencz József karon fogva ment Majláthtal *Cornish* felé, akit ez nagyon meghatott s szeretne volna lefényképezni. Az 1924. évi főtanácsra jelenti az E. K. T. e látogatásról: „Ez az esemény túlemelkedik azoknak a látogatásoknak jelentőségén, melyekkel a korábbi években angol és amerikai hitrokonaink minket megtiszteltek.” Amerikai hitrokonaink s különösen *Cornish* kezdeményezésére ugyanis az amerikai különböző felekezetek részvételével bizottság alakult a vallási kisebbségek védelmére, amely 60 millió embert képvisel s résztvevői között igen tekintélyes polgárok is vannak, mint pl. az unitárius *Taft*, volt köztársasági elnök is. Panaszainkat meghallgatták s a kormány elé terjesztették. Mi lesz eredménye, nem tudjuk. De bíztat az a tudat, hogy „a világ tekintete irányul felénk s két hatalmas, nagy nemzet közvéleményének erkölcsi súlya áll védelmünkre.

A segítségnek azt a formáját találták alkalmasnak, hogy minden erdélyi unitárius eklézsiát egy amerikai unitárius gyülekezet fogadjon testvéréül s küldje szeretetadományát. Az 1924. évi főtanácsnak már jelenti az E. K. T., hogy minden olyan egyházközségünk, melynek Amerikában testvéregyházközsége van, üdvözlő iratot küldött helyzetének, tevékenységének ismertetésével. S a kapott válaszokból meggyőződtek a testvéreklézsiák együttérzéséről és áldozatkészségéről.

1925 ápr. 10—május 19-én dr. Willbur és Drummond látogattak meg. Előbbi az unitarizmus nyomait kereste Európában. Volt Spanyolországban Servét születése helyén, Olaszországban, Lengyelországban, mert az unitárius vallás történetéről egy többkötetes munkát készít. Kolozsvári és keresztúri könyvtárainkat is átkutatta. Volt Déván és több gyülekezetünkben. Drummondot (május 13—19.), mint már régi ismerőst, az egész város örömmel fogadta. Angol és amerikai hittestvéreink 100 éves jubileuma alkalmából az egész vallásközönség ünnepet tartott. Kolozsvárt, az egyesülési ünnep miatt, május 9-én kellett megtartani, vidéki egyházközségeinkben mindenütt május 17-én tartották. Az imát a püspök mondta.

1927 jul. 3-án érkezett Amerikából *Latrop* new-yorki unitárius lelkész 3 más amerikaival, mint a felekezetközi bizottság tagjai. Felekezetközi értekezlet volt a püspök lakásán, melyen előadták sérelmeiket és panaszait. A kiküldöttek semmi nyilatkozatot nem tettek, csak feljegyezték a hallottakat.

Említsük meg még befejezésül, hogy Csehszlovákiában a háboru után a vallásos szabadelvűség irányában mozgalom indult meg, melynek folyományaként megalakult a *szabad nemzeti egyház*, melybe a r. katolikus egyházból néhány év alatt mintegy másfélmillió ember lépett be. A szabad keresztények és vallásos liberálisok 1927. szept. 4—8-án Prágában tartották kongresszusukat, melynek jelentőségét emelte az, hogy megjelentek a német protestáns teológia ma élő nagy alakjai: Ottó, Niebergall, Baumgarten, Hermelink. Felszólalásaikkal tanúságot tettek a kereszténység szabadelvű felfogása mellett s kifejezték, hogy a vallásos liberálizmus nem egy szétfolyó, határozatlan jelentésű szó, hanem sajátos célok megvalósítására törekvő vallásos irányzat. Azzal a meggyőződéssel hagyták el a kongresszust, hogy a szabadelvű keresztény felfogásnak nagy jövője van.⁷⁴

E fejezet végén álljanak itt a külföldi unitárius theológiai intézetekről a következő tudnivalók:

1. *Manchester College*. 1796-ban alapított Manchesterben. 1803-ban Yorkba helyezték át, 1840-ben ismét visszahelyezték Manchesterbe, 1853-ban Londonba, 1889-ben Oxfordba. Itt saját otthona van, melyhez gyönyörű templom és kényelmes internátus tartozik. A magyar ifjak ösztöndíjának felét a brit és külföldi unitárius társulat fedezi, másik felét a College. Boros a kollégium 1905—6. isk. évi értesítőjében a kolozsvári unitárius papnevelő intézet tanárképzőjének nevezi.

2. *Unitarian Home Missionary College* Manchesterben. 1854-ben alapították. Ez főképp a gyakorlati papságra és a papi

⁷⁴ Dr. Varga B.: A szabadkeresztények és vallásos liberálisok nemzetközi kongresszusa Prágában. K. M. 1927. 234—241.

missziói szellemre helyezi a súlyt, míg az első inkább a tudományos képzésre

3. *Meadville Theological School* Északamerikában Pennsylvánia államban. 1844-ben alapította a holland származású Huidekoper Frederik, aki 1877-ig tanára, több éven át igazgatója volt. Az intézet nemcsak unitárius, hanem bármely vallású jelentkezőt felvesz, ha előtanulmányai megfelelők s jó erkölcsű és a pálya iránt szeretetet mutat.

A Manchester College magyar tanulói:⁷⁵

Simén Domokos	1860—1862	Dr. György János	1903—1905
Benczédi Gergely	1864—1866	Raffaj Károly	1905—1907 ⁷⁶
Uzoni Fosztó Gábor	1865—1868	Győrfi István	1910—1912
Kovács János	1870—1872	Dr. Kiss Elek	1913—1915
Derzsi Károly	1872—1874	Balázs Ferenc	1923—1925
Péterfi Dénes	1874—1876	Jancsi László	1925—1926
Boros György	1877—1879	Dr. Varga Béla	1926
Varga Dénes	1879—1881	(speciális ösztöndíjon)	
Gál Miklós	1881—1884	Kővári Jakab	1927—1929
Csifó Salamon	1886—1889	Fikker János	1929—1931
Gálfi Lőrinc	1889—1892	Csifó Nagy László	1931—1932
Józan Miklós	1892—1895	Kovács Lajos	1932—1934
Lőfi Ödön	1895—1898	Ferencz József	1934—1935
Simonfi Márton	1898—1899		

Unitarian College-ban Manchesterben:

Kiss Sándor	1906—1907	Ekárt Andor	1927—1929
Benczédi Pál	1907—1908	Rostás Dénes	1929—1931
Lőrinczi Dénes	1921—1923	Pető István	1931—1932
Máté Zsigmond	1923—1925	Darkó Béla	1932—1934
Fülöp Zoltán	1925—1927	Gálfi Elek	1934—1935

9. FEJEZET.

Egyháztörténelmünk megírása.

Egyháztörténelmünk megírásának szükségét 1863-ban az udvarhelyi kör veti fel, midőn rövid népszerű „ecclesiai historia” írását javasolta, amely vallásunk hittani alapelveit, történeti adatait, keserűbb korszakait mai napig leírva a falusi iskolákban és nyári tanításban kézikönyvül s a nép kezében olvasókönyvül használtatnék. Itt azonban, amint látjuk, rövid egyháztörténelmi kézikönyvről van szó. Az 1875-ben megjelent Kis

⁷⁵ Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium történelme. I. 471—484.

⁷⁶ 1908—1910 években nem volt senki.